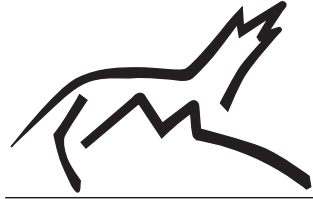

Revista d'Arqueologia de Ponent

n° 3 | 2021

17 anys d'exhumacions governamentals a Catalunya

*17 years of exhumations of mass graves by the
government of Catalonia*

Edició:

Queralt Solé i Barjau i Laia Gallego Vila

En aquesta breu introducció al monogràfic, es realitza un repàs i una valoració dels disset anys d'exhumacions governamentals a Catalunya. Es presenta l'evolució de les actuacions realitzades des de l'any 2004 per part de l'administració i el seu marc legal, així com les diverses institucions implicades i la seva responsabilitat en cada etapa. S'analitza la seva resposta a les demandes socials en aquest àmbit, les seves implicacions polítiques i es valora la consecució i els ritmes per a la consecució dels objectius marcats. A l'últim, s'observa la relació de l'administració amb la producció científica i la difusió d'aquest coneixement a la societat. En aquest sentit, s'enuncien les aportacions dels diversos articles d'aquest monogràfic, realitzats per una part important dels professionals que han estat implicats en aquest procés de cerca de desapareguts i dignificació de les víctimes de la Guerra Civil de 1936-1939 i el franquisme.

Paraules clau: fosses comunes, víctimes, desapareguts, administració, Guerra Civil espanyola.

This brief introduction to the monograph presents a review and valuation of the 17 years of exhumations of mass graves in Catalonia. It describes the evolution of the actions undertaken by the administration since 2004, as well as their legal framework and the diverse institutions and their responsibility at each stage. It also analyses the response to social demands on this subject and their political implications, and evaluates the objectives and the rate they have been achieved. Lastly, the study delves into the relation between the administration and the scientific production and its dissemination towards society. On this matter, the it outlines the contributions of the articles of this monograph penned for the most part by the professionals responsible for the search and dignification of the missing victims of the Spanish Civil War and the Franco Dictatorship.

Keywords: mass graves, victims, the missing, government, Spanish Civil War.

* Article i edició del volum emmarcat en el projecte: PID2019-104418RB-100, Más allá del subterrio: del giro forense

a la necropolítica en las exhumaciones de fosas comunes de la guerra civil (NECROPOL).

A Catalunya s'actua en fosses comunes des de l'any 2004. Va ser aleshores quan es va exhumar una fossa comuna a Prats de Lluçanès, a la masia de Puigvistós, de la qual es van exhumar set individus: sis soldats i un civil (DD. AA. 2004). No era la primera fossa de la guerra civil que s'obria al país, de fet a Catalunya ja fa més de vuitanta anys que s'estan exhumant fosses de la guerra (Dueñas i Solé 2014), i l'exhumació immediatament anterior a la del 2004 va ser la del maqui Ramon Vila Capdevila l'any 1999. Aquesta va ser la primera fossa exhumada al país amb metodologia científica, amb la participació d'arqueòlegs i antropòlegs físics (Pujol Masip 2017), mentre que a molts indrets del país durant anys s'havien recollit restes òssies que, majoritàriament, els pagesos apartaven o reinhumaven en un indret a distància del camp a llaurar o on havien de plantar arbres fruiters. A la Terra Alta, per exemple, des que es va inaugurar el Memorial de les Camposines (la Fatarella i dins del Consorci del COMEBE), l'any 2005, apareixien de tant en tant ossos que algú devia trobar per la zona i els deixava en aquest memorial. Es pot llegir com una manera de mostrar respecte envers uns ossos humans que en trobar-los s'identificaven amb soldats morts durant la Batalla de l'Ebre.

La trajectòria en exhumacions, per tant, és llarga. Els altres territoris de parla catalana també han actuat en relació amb les fosses comunes, més endavant en el temps que el Principat, i n'han millorat l'experiència, sobretot pel que fa a la reglamentació. A les Illes Balears es va aprovar la Llei 10/2016, de 13 de juny, per a la recuperació de les persones desaparegudes durant la guerra civil i el franquisme (BOIB núm. 76, 16/6/2016) i al País Valencià la Llei 14/2017, de 10 de novembre, de la Generalitat, de memòria democràtica i per la convivència de la Comunitat Valenciana (DOGV núm. 8168, 13/11/2017). És molt interessant llegir l'anàlisi comparativa que en fa Raül Digón (Digón 2020).

La Llei catalana de fosses, la Llei 10/2009, de 30 de juny, sobre la localització i la identificació de les persones desaparegudes durant la guerra civil i la dictadura franquista, i la dignificació de les fosses comunes, coneguda col·loquialment com a "Llei de fosses", va ser pionera a l'Estat. Es focalitzava en les exhumacions i sobretot en el fet de qui havia d'assumir-ne la responsabilitat de l'actuació i el cost, en aquest cas la Generalitat. Se suplia, des de l'administració autonòmica, una de les mancances de la llei estatal de 2007, coneguda com "Ley de la memoria histórica", en la qual no s'assumia cap mena d'acció respecte a les fosses comunes, sinó que es traslladava a les Comunitats Autònomes, als ajuntaments, a les associacions i entitats el fet de dur a terme les exhumacions. Sí que es comprometia a atorgar subvencions i a fer un mapa de fosses i un protocol d'exhumació, ambdós publicats l'abril del 2011 i el setembre del mateix any respectivament.

Des de l'any 2004 són ja gairebé disset anys d'actuacions en fosses comunes de la guerra civil a Catalunya per part de l'administració. El fet que s'hagi actuat i donat resposta tant a una crida des del passat enterrat com a un reclam social des del present s'ha de valorar de manera del tot positiva, però també cal

destacar aspectes que s'han hagut d'anar millorant, com la lentitud inicial amb les actuacions en fosses, la deficient capacitat de difusió de la feina que es feia i el fet, que potser condicionava les anteriors qüestions, del canvi constant de dependència orgànica de la gestió de les fosses comunes.

Tot el que té relació amb les fosses de la guerra civil sempre ha tingut un rerefons polític molt destacat. El reconeixement de la seva existència, el fet d'incentivar que s'hi actuï o no des dels poders públics i el fet d'acceptar que hi havia (i hi ha) una part de la societat catalana i espanyola que no ha tingut les mateixes possibilitats de conèixer el propi passat com sí que van tenir els que van guanyar la guerra civil, ha condicionat totes les actuacions dutes a terme des de l'àmbit governamental. Les fosses comunes, com a epicentre de tot el moviment conegut com de "memòria històrica", van començar a exhumar-se a l'Estat l'any 2000, a Priaranza del Bierzo (Etxeberria *et al.* 2021) i quan finalment aquest va encarar el tema l'ubicà en l'àmbit orgànic al Ministerio de la Presidencia. Governant el PSOE, no se'n va fer càrrec el Ministeri de Cultura o el Ministeri de Justícia, sinó el Ministeri de caràcter polític més marcat, que és Presidència. El missatge que s'enviava, l'any 2004, quan es va aprovar la creació de la Comissió Interministerial per a l'Estudi de la Situació de les Víctimes de la Guerra Civil, presidida per l'aleshores vicepresidenta María Teresa Fernández de la Vega,¹ era que la qüestió es considerava políticament important. I mentre va governar el PSOE fins l'any 2011, la qüestió de la Memòria Històrica sempre es va mantenir a Presidència. Entremig, entre altres accions el 2006 es va declarar l'any de la memòria històrica (amb els vots en contra del PP); es va aprovar la Llei de memòria el 2007; es van començar a donar subvencions el 2006 i fins al 2011 i abans de perdre el govern, va crear-se una comissió que havia de proposar mesures sobre què fer amb el Valle de los Caídos.² Una acció que podia ser llegida com una declaració d'intencions o bé com quelcom simbòlic que pretenia remarcar les diferències respecte a la lectura i a l'acció amb el passat franquista que feia el PP. O ambdues. De fet, el pas del temps ha acabat demostrant que la intenció d'actuar al Valle de los Caídos era real, atès que en tornar a governar l'any 2018 el PSOE va prioritzar exhumar i treure del monument franquista el dictador, fet que es va dur a terme el 2019 i que va comportar que actualment les restes del dictador estiguin enterrades al cementiri de Mingorrubio. Com se sap, mentre va governar el PP, del 2012 al 2018, es va aturar qualsevol acció de l'Estat respecte a tot allò al voltant de la memòria històrica, i es va fer evident que el PP no tenia cap mena d'interès a abordar res que tingués a veure amb el passat franquista i sobretot amb les reclamacions d'una part de la ciutadania espanyola.

1. Real Decreto 1891/2004, de 10 de septiembre, por el que se crea la Comisión Interministerial para el estudio de la situación de las víctimas de la guerra civil y del franquismo. Ministerio de la Presidencia, publicado al BOE núm. 227 de 20 de setembre de 2004.

2. Informe de la Comisión de Expertos para el Futuro del Valle de los Caídos. Entregada al Ministerio de la Presidencia en Madrid, 29 noviembre 2011.

Al País Valencià i les Illes Balears el camí va ser molt semblant. Mentre a les institucions hi va governar el PP les accions van ser mínimes o inexistents. En canviar els governs i governar forces d'esquerra, aquestes van començar a treballar per aprovar lleis pròpies i dur a terme actuacions, moltes focalitzades en exhumacions de fosses. Es feia evident i es volia fer patent la diferència en el tractament del passat respecte d'uns i altres, així com la diferència a l'hora de donar resposta al reclam de molts familiars de persones assassinades, afusellades o desaparegudes.

Mentrestant, Catalunya havia avançat en les actuacions en memòria històrica de manera paral·lela al que es feia des de l'Estat. Va ser molt rellevant que l'Estatut de l'any 2006 reconegués en l'article 54 la importància de la memòria històrica i el fet que "la Generalitat i altres poders públics" tenien una responsabilitat sobre això. Tot seguit va venir la creació del Memorial Democràtic l'any 2007³ i l'assumpció per part d'aquest de la gestió de les indemnitzacions als presos polítics, que es donaven des de l'any 2000, així com de les accions a fer en relació amb les fosses comunes i els desapareguts. Tot i que l'any 2004 ja s'havia obert una fossa com a prova pilot (Prats de Lluçanès), quan la responsabilitat requeria en ERC (Departament de Presidència), es va optar per obrir-ne una altra el 2008, quan el Memorial Democràtic depenia d'ICV (Departament d'Interior) i havia apostat per articular una llei que finalment va ser aprovada l'any 2009. Com es pot observar, les decisions a prendre al voltant de la qüestió concreta de les fosses comunes van dependre des del principi de conselleries amb un alt component

polític o bé en funció del repartiment que es fes pels pactes de governabilitat. Situació que s'ha mantingut fins l'any 2021, quan la Direcció General de Memòria Democràtica no s'ha mogut de la Conselleria de Justícia malgrat que aquesta ha canviat de mans i ha passat d'ERC a JuntsxCat.

Han calgut quinze anys perquè una qüestió en la qual es reclamava una preeminència de la justícia depengués d'aquest mateix departament, on afortunadament s'ha mantingut més enllà dels pactes de legislatura entre els partits del govern. I de ser una qüestió secundària, sempre adjunta a una Direcció General de manera subsidiària, ha passat a tenir tota una Direcció General que es dedica prioritàriament a la gestió des de l'administració de les exhumacions de fosses comunes, i es publiquen concursos públics perquè bàsicament les empreses arqueològiques duguin a terme les exhumacions.

En aquests anys les exhumacions han millorat en l'execució i en la presencialitat, tant com a xifres que el Govern mostra respecte a la feina feta com als mitjans de comunicació.

Quelcom positiu que s'observa és que, malgrat les intermitències i discontinuïtats en les actuacions, sempre s'ha mantingut la voluntat d'avançar fins arribar a la situació actual, en la qual potser el que s'enyora és la poca capacitat de l'administració de sumar agents universitaris o socials d'entitats diverses en tot allò que envolta les exhumacions. I potser per aquest fet avui per avui focalitza tots els esforços a exhumar i obtenir resultats (tantes intervencions, tants cossos exhumats, tants d'identificats), sense calibrar la

Creació del Cens de Desapareguts. Estat de la qüestió sobre l'existència de fosses comunes a Catalunya.	2000-2003 Direcció General d'Affers Interdepartamentals, Departament de Presidència (CiU).
Prova pilot d'exhumació d'una fossa, a Prats de Lluçanès (Osona).	2004-2006 Secretaria de Coordinació Interdepartamental, Departament de la Presidència (Tripartit: ERC).
Prova pilot d'exhumació d'una fossa, a Gurb. Aprovació de la Llei 10/2009, de 30 de juny, sobre la localització i la identificació de persones desaparegudes durant la guerra civil i la dictadura (publicada al DOGC número 5417, de 9 de juliol de 2009).	2006-2011 Direcció General de la Memòria Democràtica i Memorial Democràtic, Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació (Tripartit: ICV).
Actuacions diverses de recollida de restes òssies en superfície. Exhumacions d'urgència. Una exhumació promoguda pel Govern.	2011-2015 Direcció General de Relacions Institucionals i amb el Parlament, Departament de Governació i Relacions Institucionals (CiU).
Estructuració i inici del Pla de Fosses. Posada en marxa del Programa d'Identificació Genètica.	2015-2018 Departament d'Affers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència (JuntsperSí).
Continuïtat en el Pla de Fosses i del Programa d'Identificació Genètica.	2019-2021 Direcció General de Memòria Democràtica, Departament de Justícia (ERC).
Continuïtat en el Pla de Fosses i del Programa d'Identificació Genètica.	2021-actualment: Direcció General de Memòria Democràtica, Departament de Justícia (JuntsperCat).

Quadre de dependències de la temàtica de fosses comunes de la guerra civil a Catalunya (elaboració pròpia).

3. Llei 13/2007, del 31 d'octubre, del Memorial Democràtic. DOGC núm. 5006.

necessitat que les xifres han d'anar envoltades d'una contextualització.

Cal fer pedagogia constantment del motiu pel qual van morir les persones que s'exhumen i cal difondre també científicament tot allò que s'està fent.

En aquesta darrera qüestió, són els diferents experts que participen en les exhumacions i les investigacions els que per pròpia iniciativa publiquen els resultats en diversos àmbits: històric, antropològic, físic, genètic o arqueològic, en revistes científiques o en congressos. Com en el cas dels articles que conformen aquest monogràfic. En els propers concursos que es plantegin per dur a terme exhumacions a Catalunya, o a altres territoris de parla catalana o en qualsevol altra administració de l'Estat, seria molt positiu que s'hi inclogués una partida per fer difusió científica de les tasques dutes a terme, tant en l'àmbit nacional com internacional. La presentació de les exhumacions i els resultats portada a terme en congressos internacionals reconeguts de les diverses especialitats descrites incrementa exponencialment el valor del que es fa en tots els àmbits, des de les tasques assumides pel Govern fins a la rigorositat científica emprada passant per la visualització de la lluita social duta a terme per les entitats.

No es té, per exemple, cap publicació en la qual es reculli cronològicament les exhumacions que s'han fet des de l'any 2004, amb totes les dades relacionades, malgrat que actualment a la pàgina web de la Generalitat⁴ sí que es pot accedir a molts, no tots, els informes resultants d'aquestes actuacions.

En el present monogràfic s'ha intentat recollir textos respecte a exhumacions fetes en territoris de parla catalana i de tots els perfils de víctimes possibles. Ens hauria agradat incloure un article centrat en l'exhumació de Porreres, a Mallorca, però és una exhumació que de fet encara està en procés; així mateix, també hauríem volgut incloure'n un centrat en les exhumacions de maquis del País Valencià. Sí que es pot llegir i observar com van ser enterrats els soldats franquistes a Figuerola d'Orcau, un exemple de fossa comuna de soldats de l'exèrcit rebel. La majoria de fosses a Catalunya, però, són de soldats de l'exèrcit republicà, uns soldats que van ser enterrats just a la immediatesa de la línia del front, com demostren les fosses exhumades de la Batalla de l'Ebre; o que van morir en hospitals militars, com els que van ser enterrats en les fosses del Soleràs i de Pernafeites. D'ambdues situacions el monogràfic en recull articles, i es poden observar les diferències i similituds entre unes i altres. Al País Valencià s'exhumen des de fa anys les fosses existents al cementiri de Paterna. Unes fosses escampades pel cementiri, profundes, que s'enfonsen sovint més de 4 metres en la terra i que demostren la previsió de morts que s'esperaven, que van ser milers. Un exemple de fossa en aquest cas d'afusellats, condemnats a mort després d'un consell de guerra i matats per un piquet d'execució. Finalment, dos articles exposen com s'han dut a terme les anàlisis genètiques en les restes exhumades a Catalunya. Un d'ells fa una exposició de l'evolució

en la metodologia de les anàlisis genètiques fins al 2017 i l'altre exposa com s'han fet aquestes anàlisis des del 2017 fins a l'actualitat. Ambdós permeten observar com la ciència avança i canvia en pocs anys i com els avenços s'han pogut aplicar en l'intent d'identificar les restes exhumades, un dels objectius principals a l'hora d'actuar en les fosses comunes de la guerra civil.

No podem esmentar aquí tots els autors dels diversos articles, però justament la quantitat de signatures en cada text permet fer patent la gran quantitat de professionals i experts implicats en les exhumacions, així com el fet de la imprescindible interdisciplinarietat que envolta les fosses comunes. Unes fosses de morts durant la guerra civil que són el millor exemple per comprendre com el passat perviu i condiciona el present, i com cal treballar el passat (en aquest cas exhumant les fosses i responent a la família i la societat) per encarar millor el futur.

Bibliografia

DD. AA. (2004). *La Fossa de Puigvistós (Prats de Lluçanès, Osona): prova pilot del govern català sobre l'exhumació de cossos de la Guerra Civil*. Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència. Barcelona.

DIGÓN MARTÍN, R. (2020). Lleis i cultura democràtica: la regulació de les polítiques públiques de memòria històrica a Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià (CA-EN). [en línia] *Revista Catalana de Dret Públic*, 60: 148-180 <<https://doi.org/10.2436/rcdp.i60.2020.3393>>.

DUEÑAS, O.; SOLÉ, Q. (2014). El juez Josep Maria Bertran de Quintana (1884-1960): compromiso político y cementerios clandestinos. *Hispania: Revista española de historia*, 74, 246: 151-176. <<https://doi.org/10.3989/hispania.2014.006>>.

ETXEBERRIA, F.; GONZÁLEZ-RUIBAL, A.; HERRASTI, L.; MÁRQUEZ-GRANT, N.; MUÑOZ-ENCINAR, L.; RAMOS, J. (2021). Twenty years of forensic archaeology and anthropology of the Spanish Civil War (1936-1939) and Francoist Regime, a *Forensic Science International: Synergy*, 3. <<https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2021.100159>>.

PUJOL MASIP, M. (2017). Exhumación y estudio de los restos de Ramon Vila Capdevila en el cementerio de Castellnou de Bages. *Ebre, Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 7: 195-201.

Queralt Solé i Barjau
Carrer Montalegre, 6-8
08001 Barcelona
queraltsole@ub.edu

Laia Gallego Vila
Carrer Montalegre, 6-8
08001 Barcelona
laiagallegovila@ub.edu

4. <<http://justicia.gencat.cat/ca/ambits/memoria/Fosses/Actuacions-en-fosses/>> [setembre 2021].